

СУСПІЛЬНИЙ РЕЗОНАНС У ПРЕСІ ПО СМЕРТІ ІВАНА ФРАНКА

Мар'яна Комариця

*завідувач відділу наукових досліджень української періодики
Науково-дослідного інституту пресознавства
ЛННБ України ім. В. Стефаника, д-р філол. наук*

Проаналізовано некрологи Івана Франка у галицькій, буковинській, таборовій та еміграційній пресі 1916 р. на тлі тогочасної політичної ситуації, окреслено проблемні домінанти та роль суспільного фактора.

Ключові слова: Іван Франко, некролог, українська преса 1916 р.

We analyze Ivan Franko's obituaries in Galician and Bukovynian press, as well as in the emigration periodicals and the press of war camps, in the year of 1916. The study is done in the context of the contemporary political situation, the dominant problems and the role of the social factor are outlined as well.

Keywords: Ivan Franko, obituary, Ukrainian press 1916.

Проаналізовані некрологи Івана Франко в галицькій, буковинській, лагерній і еміграційній пресі 1916 г. на фоні політичної ситуації того часу, окреслені проблемні домінанти і роль суспільного фактора.

Ключевые слова: Иван Франко, некролог, украинская пресса 1916 г.

«На боєвому шляху України упав перший жовнір першого ряду першої чети камінярської сотні... не з крісом, а з молотом!» [22, с. 396], — не випадково саме цими словами редакція часопису «Шляхи» вшанувала пам'ять Івана Франка. Його відхід, як травневий грім, збудив українську спільноту й поставив екзистенційне питання — ким же він був для неї? Чому покинув свій народ у воєнну завірюху, як справжній воїн? Війна наклала важку печать на життя людей, тож самотність і безпорадність навіть такого генія як Іван Франко, що змушений був тривалий час ділити хліб із вояками іншого фронту в притулку для Січових стрільців, залишившись без родини, якось неначе б затерлася в суспільній свідомості.

Панорамну картину основних етапів життя та творчості Івана Франка, його взаємин із суспільством, співпраці з різноманітними виданнями формують статті, спогади, хронікальні матеріали й

некрологи, що друкувалися на шпальтах української преси з кінця травня 1916 р. Бібліографічні відомості про публікації в українських і зарубіжних періодичних виданнях зібрав Іван Калинович і подав у серпні–вересні 1916 р. у часописі «Шляхи», адже «сумні похоронні звуки луною пронесли ся по широкому світі, сповіщаючи всьому європейському миру про смерть «князя української поезії й науки» [8, *чис.* 17/18, *с.* 594]. Серед українських видань, які згадує І. Калинович у публікації «Преса з приводу смерти Івана Франка (Бібліографічна замітка)», — «Буковина», «Вістник Союзу Визволення України», «Громадський Голос», «Діло», «Нива», «Свобода», «Українське Слово», «Шляхи», з іноземних — «Wiener Bilder» (Відень), «Die Zeit» (Відень), «Dziennik Polski» (Львів), «Głos Narodu» (Краків), «Kłosa Ukrainskie» (Київ), «Южный Край» (Харків), «Русскія Вѣдомости» (Москва), «Български-Трговски-Вѣстникъ» (Софія), «Hrvatska» (Загреб), «Pravo Lidu» (Прага), «Ukránia» (Будапешт) тощо. Труднощі укладення вичерпного реєстру австрійських, білоруських, болгарських, німецьких, польських, російських, угорських, хорватських, чеських, швейцарських часописів були зумовлені обставинами війни. На жаль, зібрати відомості про некрологи в англійських, італійських і французьких виданнях перешкодили політичні обставини — часописи переважно конфісковувала воєнна цензура: «Але і те певно, що тих відзвивів з приводу смерти І. Франка буде небагацько, а коли навіть з'являть ся, то обмежуть ся до зареєстровання самого факту без освітлення зі своєї сторони» [8, *чис.* 19/22, *с.* 691]. Так, редакція еміграційної газети «Свобода» (Джерсі-Сіті) у номері за 8 липня 1916 р. зазначила, що «отся сумна вістка дійшла до нас аж з чужих часописий. Ізза воєнної заверухи навіть сумні вісти з рідного краю не доходять» [20].

Певну проекцію дзеркальності створює замітка М. Лозинського, опублікована в щоденнику «Діло». Біля тіла І. Франка, яке потопало у квітах у найгарнішій з кімнат вілли, стояв його портрет «у силі віку» роботи Юліана Панькевича: «Гарне лице Поета не наче дивить ся з стіни на себе самого в домовині і на все, що дієть ся кругом» [9]. Зокрема на представників української громади, що прийшли попрощатися. Серед них були діти, які знали поета завдяки «Лисові Микиті» й «Абу Касимовим капцям», «мужі громадянської праці», що сформувалися завдяки його інтелектуальному доробку, були соратники й ті, хто не поділяв його

погляди на шляхи розбудови основ української суспільності. Михайло Яцків у такій згуртованості сердець освіченого українського громадянства коло Франкової домовини вбачав відрадний факт та трактував цю згуртованість як прояв суспільної еволюції: «І ті непроглядні лави, що плинули тепер близько за домовиною, чи з далеких країв духом, се вже не та сама суспільність, що за наших молодечих часів, се нині зорганізована, дозріла, незвичайно жертволюбна, може одна з найкращих суспільностей» [21, с. 438]. Він зауважував також, що мріяв, аби серед тої суспільності згинув «дух скалозубого, мстивого раба», породжений великим терпінням, а запанував «вольний, гарний геній краси, любови і мира» [21, с. 439].

Переважає більшість часописів, в яких опубліковано некрологи, — це суспільно-політичні видання. Структура вміщених на їх шпальтах матеріалів є подібною: короткий життєпис, перелік основних творів і наукових праць, відомості про видавничу та редакторську діяльність, працю на ниві політичної просвіти нації. Їх характерними рисами є також виразно публіцистичний характер, емоційна домінанта та метафоризованість тексту. Так, скажімо, рядки із некролога «Прометєєви України», опублікованого у «Вістнику Союзу Визволення України», короткі, майже афористичні, дещо нагадують за формою відомі Франкові рядки про Шевченка, але з біблійними алюзіями: «Саме в пору, коли нам у землі обіцяній стати, Ти відійшов від нас. Сорок літ трудився Ти, навчав, щоб з рабів зробити народ по Твоїй уподобі»; «Ти любив Свій народ не тільки за його добру вдачу, але й за його хиби та злобу»; «Смерть перервала безпереривну нитку Твоїх терпінь. Одначе Твій дух витатиме між Твоїм народом, поки його життя». На відміну від тих видань, для яких пріоритетною була партійна ідеологія, для матеріалів часопису «Вістник СВУ» характерний націонацентричний підхід. Ідею соборності окреслено тут алегорично: «На землі короля Данила зірвав ся крик: «До походу! До бою!» і луна його покотить ся поза Дін» [17, с. 361]. Некролог деталізує докладна студія авторства Михайла Возняка («Іван Франко»), в якій поєднано біографічний принцип із аналізом основних наукових здобутків (розділи «Шкільні роки», «Під впливом Драгоманова», «Перший арешт», «Камінярь», «Франка визнають першорядним письменником», «На вершинах творчости», «Наукова діяльність» тощо). І. Франка названо одним із піонерів нового й поступового напрямку українства

й водночас наголошено на недооцінці його праці сучасниками: «І який же тернистий був шлях Його життя, як дуже відмінний від рожами висипаних стежок усіх тих, що викидали Його з рядів української суспільності або забирали місця, які в першій мірі Йому належали ся по всякій справедливості» [3, с. 363].

На відміну від суспільно-політичних часописів, у «Хроніці НТШ» підкреслено заслуги Франка перш за все на інтелектуальному полі й у сфері організації української науки в Галичині. Редакція зазначала, що не має наміру подавати біографію, літературознавчий аналіз праць та бібліографію творів І. Франка, а лише «коротку згадку» про працю в Науковому товаристві імені Шевченка. Зі зміною профілю Товариства з літературного на науковий І. Франко активно долучився до співпраці в «Записках НТШ», «Етнографічному збірнику», і як редактор, і як автор наукових розвідок. Тому співпраця з Товариством «творить окремих уступ» у його житті [13, с. 89], хоча насправді різні сфери суспільного буття та їх пінання так тісно переплелися у Франковому житті та творчості, що неможливо їх «виламати» з духовної скелі, яка становить спадщину митця і вченого: «Праця, наука і борба — отсе життєва трійця Франка, яку полишив у заповіті для грядучих, а яка має принести воскресення Україні» [19, с. 466], — твердив Кость Левицький у надгробному слові, виголошеному на Личакові (текст його передрукували «Діло», «Свобода» й «Шляхи»).

Феномен Франка-науковця вводить у ширший контекст концепту просвіти автор газети «Буковина»: він «був і буде ще якийсь час тяжким мечем Божим на деяких інтелігентів, що не люблять дійсної науки, не люблять аналізи й критики, хоч самі найлюбіше і найсмільше критикують та осуджують всіх і все» [2, с. 2]. Водночас важко переоцінити його як учителя молоді: заклики І. Франка до праці й освіти й після його смерті будитимуть наше приспане сумління і віщуватимуть віру в краще майбутнє народу. Редакція подала також коротку біографічну довідку й поетичний опис похорону, констатуючи з жалем і не без пієтету: «Послідні роки Франкового життя були великою болісною трагедією. Перетомлений, зломаний ходив поміж нами і волочив по землі свої зломані окервалені орлині крила» [2, с. 2]. Автор побіжно торкнувся й питання присутності (власне відсутності) на похороні греко-католицького духовенства, зауваживши, що воно «делегувало» лише «одного-одніського... сотрудника успенської церкви о. Гургулу» [5, с. 2].

Підвалини до з'ясування цієї складної моральної колізії, що в перспективі набула ширшого узагальнення в дискусії «Франко й релігія», заклав о. Юліан Дзерович у некролозі «Над свіжою могилою Івана Франка», опублікованому на сторінках священничого місячника «Нива». Вислів про те, що помер «найвизначніший сучасний поет не тільки Соборної України, але цілої Славянщини» [6, с. 365], людина таланту та всесторонньої праці, рівних якій небагато в історії людської культури, не залишає сумнівів щодо високої оцінки заслуг І. Франка на ниві розвитку української культури. Більш того, автор вважав проявом «добротою генія нашого народу» той факт, що українська громада намагалася вплинути на духовенство й спонукати його до більш чисельної участі в похороні. Однак аргументи на захист категоричного становища греко-католицької Церкви опиралися на дві основні тези: послух церковним канонам і пошану станової гідності. Йдеться про розмежування особистісного й концептуального, людини й ідеї, бо й апостоли навчали, що треба боротися не проти тіла й крові, а проти «духа зла». Тому духовенство, за словами о. Дзеровича, не кидає каменем на свіжу могилу покійника, але й не може зігнорувати той факт, що заснована ним радикальна партія звела (хоч може й проти його волі) мало що не всю свою діяльність до боротьби з християнською вірою та «попівством». Аргументи для цих тверджень взято, зокрема, із некрологів, опублікованих у часописах «Діло» й «Українське Слово». Саме тому на похороні, де мали б бути «мітри, фіолети, крилошани, пралати і цілий рій духовенства — один священник і то аж за виставленем відповідного лікарського свідоцтва, що Франко, як людина в останніх часах свого життя, умово хора не був одвічальний за свої вчинки...» [6, с. 365]. Тож варто замислитися, на гадку автора, «у подзвінне Франкови», у важку й переломну хвилю в житті українського народу (а таких хвиль у ХХ–ХХІ ст. було чимало), над тим, чи варто копати прірву між народом і його духовним проводом, бо ослаблення духовенства як невід'ємної частини національного організму ослаблює всю націю в час, коли її роздирають внутрішні політичні суперечності та зовнішні вороги. Тож не випадково в тій частині тексту, де йдеться про зовнішніх ворогів — складні політичні реалії — білють цензурні вилучення. Ю. Дзерович, подібно як і М. Яцків, вбачав у тому факті, що за домовиною І. Франка

ішли поруч Кость Левицький, Кирило Трильовський, Олександр Барвінський і Микола Ганкевич, перспективи для суспільного примирення і співпраці: «Видно з того, що є хвилі в житті народа, які категорично кажуть нам лучитись, єднатись, брататись у одну спільну сімю, в одну велику родину!» [6, с. 369].

З висоти тогочася неможливо було системно оцінити заслуги людини, потрібна була певна хронологічна дистанція, щоб розглянути всі вірші, статті, літературні й наукові замітки, «які, мов із рога обильности, сипалися з під пера його» [1, с. 1], — зауважував Андрій Баб'юк (Мирослав Ірчан) у статті «Дещо про значіння Івана Франка для нашого народу», опублікованій у часописі «Просвітний Листок». Але вже тоді автор резюмував, неначе зазираючи в майбутнє: з плином десятиліть стане очевидним, що І. Франко — це «велетень думки», бо неможливо знайти якусь ділянку нашої наукової, літературно-мистецької чи суспільно-економічної роботи за останні 40 років, в якій не зустрівся б його ім'я. Згадані ділянки — це і вклад у піднесення НТШ до рівня зарубіжних академій наук, і систематичне ознайомлення українців із перлинами давньоукраїнської та світової мистецької спадщини, з новинами в різних галузях наукового знання і водночас чужих народів з українською культурою: «Словом, у Франку мали ми всестороннього вченого, котрий перед нами відчиняв усі двері, ворота й ворітця до цілої Європи й перед цілим світом показував дорогу до нас, до тої України, про яку світ був призабув» [1, с. 2]. «Просвітний Листок» мав специфічну читачку аудиторію й виходив у таборі м. Вецляр (Німеччина) як орган просвітньої секції Союзу визволення України для військовополонених українців — вояків російської армії родом із Наддніпрянщини. Постать митця і вченого для позбавлених з дитинства українського слова у школі та громадському просторі читачів ставала своєрідним відкриттям і спонукала до глибшого знайомства з його творчістю зокрема та українською культурою загалом. Редакція видання, сповіщаючи про «невіджалувану втрату», наголошувала, що в могутній духовній постаті І. Франка «ми губимо іден з найміцніших стовпів нашого українського письменства і тільки їдно розважає нас у нашому безмежному сумі — се та маса його ріжнородніх творів, які лишив нам великий небіжчик і в яких отразила ся вся його духовна істота народного борця за освіту і поступ українського громадянства» [15].

У часописі вміщено також статтю А. Полуботка «Іван Франко», увагу в якій зосереджено на питанні впливу Михайла Драгоманова на формування Франкового світогляду. Очевидною є тенденційність інтерпретації через пов'язаність імені поета виключно з поняттями демократизму, поступу й соціальної рівності, а не мислителя, який вказував на небезпеку тих суспільних процесів, які виходять «поза рамки нації». Глибинністю такого розуміння позначений натомість спогад Василя Пачовського (за підп. В. П.) про візит у гімназійні роки до Франкового дому: ця зустріч навчила його бачити замість «своєї журби» журбу свого народу. Ще один таборовий часопис, «Вільне Слово» у Зальцведелі (Німеччина), подав некролог «По тяжкій втраті» за підписом Іван Невеселий із відомою алегорією про людину в човні, яка може плисти за течією або ж проти течії, сміливо долаючи хвилі та ведучи за собою інших. А останнє під силу тільки «сильним і талановитим одиницям» [12, с. 2].

Українці в еміграції теж вшанували пам'ять Івана Франка, незважаючи на зумовлені війною перешкоди. Згадана вже газета «Свобода» — пресовий орган Українського Народного Союзу в Америці — подала, крім некролога «Франко помер!», передрук відомої розвідки Степана Смаль-Стоцького «Характеристика літературної діяльності Івана Франка», опубліковану з нагоди 40-ліття його літературної творчості 1913 р. і схвально оцінену самим ювіляром. На тлі системності аналізу виділено кілька проблемно-тематичних домінант: окрім традиційної абсолютизації ідеї праці відзначено вміння вибрати зі світової літератури й науки найцінніше для збагачення нашої національної культури. Основою ж добору названо високу освіту самого І. Франка як ознаку європейськості: «Що найкрасші квітки, які лиш денебудь в сьвіті зглянуло його бистре око, пересаджував він зараз на наш літературний і культурний пустар то чудовими перекладами з усіх сьвітових літератур, то умілим нащепленем нових літературних напрямів, нових форм, нового духа на наших простеньких дичках» [18, чис. 82]. С. Смаль-Стоцький вважав І. Франка перш за все публіцистом у тому сенсі, що той завжди дбав про вчасну відповідь на «потреби хвилі» та «злобу дня», трактував взаємозбагачення як вимогу суспільної праці. Саме він одним із перших «торкнувся пензлем митця душі» постаті інтелігента, коли в літературі майже всевладно панував селянин, і суттєво збагатив українську мову: «Без

пересади можна сказати, що наша теперішня літературна мова — се мова Франка» [18, чис. 84], — твердив він. Важливо й те, що вчений не абсолютизував вплив М. Драгоманова на формування Франкового світогляду, бо він, на його думку, «ніколи не належав до вірних тої релігії», а протиставляв догматизму партійності загальнолюдські цінності рівності, свободи й освіти. Таке критичне твердження було загалом нетиповим, бо, скажімо, редакція львівської «Свободи» твердила, що знайомство з М. Драгомановим «показало йому шлях, який став шляхом його цілого життя» [7, с. 1], більш того, шляхом українського народу. С. Смаль-Стоцький з'ясовує актуалізовані в поемі «Мойсей» філософські питання, що стануть предметом гострих дискусій у міжвоєнний період: скажімо, Гавриїл Костельник вважав, що в цій поемі атеїзм «пімстився на поетові», Михайло Рудницький твердив, що романтично-месіаністична ідея про письменника, який жертвовно веде свій народ до Обітованої Землі, тепер майже незрозуміла, а Костянтин Чехович вбачав у ній прояв еволюції поетового світогляду. Серед франківських публікацій «Свободи» (Джерсі-Сіті) варто згадати й про передрук з «Кіевской Мысли» спогадів Іларіона Свенціцького, про короткий бібліографічний огляд публікацій п. н. «По смерті Івана Франка: Голоси преси» та хроніку вшанування пам'яті поета у США. Така увага мотивована й тим, що І. Франко листувався з редакторами часопису, на сторінках якого друкувалися його поетичні твори й мала проза [4].

Навіть страшні воєнні кличі, що заповнили «культурну» Європу, не потрясли так українські душі, як «звістка про смерть найбільшого нашого Письменника і Громадянина!» [14]. Розуміння ролі І. Франка змушувало визнати, що хоч багато визначних мужів скосила воєнна хуртовина, але жодна смерть «не застала цілого нашого народу до такої тяжкої жалоби, як тепер», в час епохальних суспільних переворотів і надій для поневолених націй. Тож не дивно, що часописи як поневолених, так і незалежних європейських націй, теж відгукнулися на цю сумну звістку.

Крім некрологів, статей та спогадів у часописах 1916 р. друкувалися художні твори І. Франка: найчастіше — «Каменярі», пролог до «Мойсея», «Вічний революціонер», а також вірші, присвячені пам'яті поета, наприклад «На вічній сон» М. Голубця у журналі «Шляхи», «На спомин Іванови Франкови» Д. Камінського в американській «Свободі» та ін. Вірш «Не пора» названо у «Шляхах»

українською Марсельезою, хоча за мелодикою до Марсельєзи, мабуть, ближчий «Вічний революціонер».

Приготування до похорону, організацію якого взяло на себе НТШ, та хід процесії висвітлили часописи «Діло», «Громадський голос», «Буковина», «Свобода» та ін. «Сміло можна сказати, що Львів давно вже не видів такого похорону. Була се величава національна маніфестація... Не вважаючи на воєнний час, де одні в полі, а другим трудно приїхати, так, що учасниками похорону була головню місцева публіка, число учасників можна числити до 10 000. А скільки би їх було, як би так могла була приїхати вся інтелігенція з цілого краю, всі селянські маси, як би могла вислати своїх делегатів закордонна Україна!» [16, с. 1], — зазначала редакція «Діла». Під час панахиди співав об'єднаний чоловічий хор, труну несли Січові стрільці, а відкривала ходу українська молодь. Вулицями пливла незліченна кількість вінків від друзів, політичних і громадських організацій та товариств, зокрема, таких як: «Січ», «Просвіта», «Український Січовий Союз», «Відродження», «Сільський господар», НТШ, редакцій часописів «Діло», «Свобода» та ін. Характерною рисою публікацій у «Ділі» є намагання висвітлити співпрацю з Франком (у 1882–1885 рр. та після 1890 р.), з'ясування характеру цих взаємин на тлі тогочасних політичних процесів, формування нових орієнтирів [10]. Водночас редакція відзначала контрверсію Франко/супільство: з одного боку, він був невтомним «духовним робітником» на громадській ниві, а з іншого — спраглий пізнання «дивний самотник» у суспільстві, де «так мало духовних інтересів» [11].

Мить втрати завжди виявляє глибинну сутність явищ чи ж особистостей: вона неначе документує духовне обличчя постаті на тлі епохи. Межова історична епоха й та ситуація, в якій опинилася українська нація, змушувала шукати точки опори, перш за все духовної. Такою опорою став для українців поруч із Шевченком Франко, що в далекому травні 1916 р. перепливав на останньому човні безмежне море людського суму на руках Січових стрільців, неначе передаючи естафету. Неможливо охопити всі видання, що відгукнулися на пошану Франкової пам'яті, а ці матеріали становлять особливий науковий інтерес з огляду на первісність емоцій. Водночас вони засвідчують унікальну роль провідників у процесі долання нацією екзистенційних порогів історії.

1. [Баб'юк А.]. Дещо про значінне Івана Франка для нашого народу / Б-к // Просьвітний Листок. — 1916. — Чис. 15. — С. 1-2.
2. -в -т. † Іван Франко / -в -т. // Буковина. — 1916. — Чис. 23 — С. 1-2.
3. [Возняк М.]. Іван Франко // Вістник Союзу Визволення України. — 1916. — Чис. 41. — С. 362-370.
4. Галик В. Головні редактори діаспорного часопису у США «Свобода» — кореспонденти Івана Франка / Володимир Галик // Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць ДДПУ. — Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2013. — Вип. 32 : Історія — С. 158-159.
5. Герасимович І. Похорон Івана Франка : від власного кореспондента / І. Герасимович // Буковина. — 1916. — Чис. 24. — С. 1-3.
6. Дзерович Ю. Над свіжою могилою Івана Франка / о. Юліян Дзерович // Нива. — 1916. — Чис. 7/8. — С. 365-369.
7. † Іван Франко // Свобода (Львів). — 1916. — Чис. 23. — С. 1-2.
8. [Калинович І.]. Преса з приводу смерті Івана Франка : бібліографічна замітка / І. К-вич // Шляхи. — 1916. — Чис. 17/18. — С. 594-597 ; чис. 19/22. — С. 690-691.
9. Лозинський М. У Івана Франка / М. Лозинський // Діло. — 1916. — Чис. 136. — С. 1.
10. Львів, 30 мая 1916 // Діло. — 1916. — Чис. 135. — С. 1.
11. Львів, 31 мая 1916 // Діло. — 1916. — Чис. 136. — С. 1.
12. Невеселий І. По тяжкій втраті / Ів. Невеселий // Вільне Слово. — 1916. — Чис. 11. — С. 1-2.
13. Некрольоги. Почесні члени. 1. Іван Франко // Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. — 1918. — Чис. 60/62. — С. 89-93.
14. По смерті Івана Франка. Голоси преси // Свобода (Джерзи Сіти). — 1916. — Чис. 85. — С. 2.
15. Полуботок А. Смерть Івана Франка / А. Полуботок // Просьвітний Листок. — 1916. — Чис. 14. — С. 1.
16. Похорони Івана Франка. Львів, 1 червня 1916 // Діло. — 1916. — Чис. 137. — С. 1-3.
17. Прометееви України // Вістник Союзу Визволення України. — 1916. — Чис. 41. — С. 361-362.
18. Смаль-Стоцький С. Характеристика літературної діяльності Івана Франка / Степан Смаль-Стоцький // Свобода (Джерзи Сіти). — 1916. — Чис. 82. — С. 4 ; чис. 84. — С. 4.
19. Три промови на похоронах Івана Франка // Шляхи. — 1916. — Чис. 12/14. — С. 466-470.
20. Франко помер! // Свобода (Джерзи Сіти). — 1916. — Чис. 82. — С. 2.
21. Яцків М. Думки і вражіння з жалібного хороводу / Михайло Яцків // Шляхи. — 1916 — Чис. 12/14. — С. 438-439.
22. «Semper tiro» // Шляхи. — 1916. — Чис. 12/14. — С. 396-399.